

بازنمایی شاخص‌های توکل: مدخلی بر تصمیم‌گیری حکیمانه

الهه شیعه‌زاده*

سعید مرتضوی**

محمدعلی انصاری***

چکیده

نقش باورها و ارزش‌های دینی بر رفتار افراد بر کسی پوشیده نیست، مدیران سازمان‌ها نیز از این قاعده مستثنا نیستند. در این میان توکل به خداوند در زمره ارزش‌ها و اعتقاداتی قرار می‌گیرد که به‌رغم اهمیت بسیار و نقش کارکردی این مفهوم در رفتار مدیران و فرایندهای مدیریت، به‌ویژه در فرایند تصمیم‌گیری، پژوهشگران مدیریت کمتر بدان پرداخته‌اند. در این راستا، هدف پژوهش حاضر، احصاء شاخص‌های رفتاری و نگرشی توکل است. بدین منظور، این شاخص‌ها از طریق مصاحبه با ده تن از صاحب‌نظران مدیریت اسلامی، به روش گلوله برفی استخراج گردید. به منظور کسب اطمینان از یافته‌های حاصل از مصاحبه و ماهیت نگرشی - رفتاری شاخص‌ها، روش دلفی نیز به کار گرفته شد، و سیزده شاخص رفتاری و نوزده شاخص نگرشی توکل شناسایی شدند.

واژه‌های کلیدی: توکل، تصمیم‌گیری، شاخص‌های توکل^۱

Email: Elahe.Shiezade@yahoo.com

* کارشناس ارشد مدیریت بازرگانی، دانشگاه فردوسی مشهد

** استاد گروه مدیریت و عضو پژوهشکده مطالعات اسلامی در علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد

Email: mortazavi@um.ac.ir

Email: hedayatnoor@live.com

*** عضو پژوهشکده مطالعات اسلامی در علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۰۸/۱۷ تاریخ تأیید: ۱۳۹۱/۰۹/۲۰

۱. در این مطالعه، مصداق‌ها و شاخص‌های توکل از نظر مفهومی معادل هم در نظر گرفته شده‌اند.

۱. مقدمه

ارز ؤهای یک جامعه که از اعتقادات و جهان‌بینی‌ها نشأت گرفته‌اند، بر رفتار و عملکرد انسان‌ها اثر می‌گذارد (کاویانی، ۱۳۷۸). محققان بسیاری اذعان دارند که ارز ؤها نقش حائز اهمیت داشته و بر رفتار افراد تأثیرگذارند (شرام و مک‌گری، ۱۹۹۷^۱؛ به نقل از: کولز و نورمن، ۲۰۰۵^۲؛ برانز، شالدر و گرون، ۲۰۰۴^۳؛ نوردلند و گرویل، ۲۰۰۲^۴؛ جایاوردنه‌نا، ۲۰۰۴). برای این اساس، سلیقه‌ها و نظام ارزشی افراد و نیز معتقدات آنان، چه در تصمیم‌گیری و چه در تصمیم‌سازی، می‌تواند عاملی تعیین‌کننده باشد (کریم‌زاده میبیدی، ۱۳۷۹). متخصصان سازمانی انتظار دارند ارز ؤها و اعتقادات اساسی آنها عملکرد سازمانی را افزایش دهد (هاینینگز و همکاران، ۱۹۹۶^۵؛ به نقل از: واکینگتون، ۱۹۹۹^۶).

در این میان، انتخاب‌ها، ترجیحات و تصمیم‌های افراد از اطلاعاتی متأثرند که اثر خود را از طریق سازوکارها و فرایندهای شناختی ناخودآگاه گوناگون اعمال می‌کنند؛ بیشتر مردم بر این باورند تصمیم‌هایی که می‌گیریم تا اندازه زیادی برگرفته از تفکر و اندیشه عمیق ما هستند (عبداللهی، ۱۳۸۴). از جمله ارز ؤهایی که در جامعه اسلامی بر تفکر و به تبع آن بر تصمیم‌گیری افراد اثرگذار است، توکل است. از آنجا که عوامل بسیاری بر تصمیم‌گیری تأثیر می‌گذارند و تردید و ترس در تصمیم‌گیری در شرایط پیچیده و بی‌اطمینانی امروزی، برای مدیران رو به افزایش است. توکل به خداوند^۸، فضای روشن‌تر و بهتری را فرا روی مدیر قرار می‌دهد (زارعی متین و کاویانی، ۱۳۸۲).

اگرچه زمینه تفکر منطقی و معقول برای تصمیم‌ها وجود دارد، اما یک مدیر مسلمان برای مدیریت متغیرهای غیر قابل پیش‌بینی، به یک پشتیبان و حامی برای تصمیم‌های منطقی و معقول خود نیازمند است، لذا به خداوند توکل می‌جوید و معتقد، دلگرم و مطمئن به یاری

1. Shrum & McCarty

2. Coles & Norman

3. Bruns, Scholderer, & Grunert

4. Nordlund & Garvil

5. Jayawardhena

6. Hinings et al.

7. Walkington

۸. reliance on God. گفتنی است با توجه به اینکه توکل به خداوند، مفهومی برگرفته از مطالعات اسلامی است؛ در مورد معادل لاتین آن اختلاف نظر وجود دارد. برخی محققان آن را trust in God در نظر گرفته‌اند (هادوی‌نیا، ۱۳۷۹؛ فرمد، ۱۳۹۱؛ اسماعیلی‌زاده و محدثی‌فر، ۱۳۹۲)، و برخی محققان reliance on God (غباری بناب و سعادت یوسفی‌نامینی، ۲۰۱۰؛ غباری بناب و حدادی کوهسار، ۲۰۱۱). با مراجعه به فرهنگ لغت آکسفورد مشاهده شد، reliance نسبت به trust تطابق بیشتری با معنای لغوی توکل دارد. در مجموع با توجه به اجماع نظر صاحب‌نظران (مصاحبه‌شوندگان پژوهش حاضر) مبنی بر اینکه reliance بهتر از trust قابلیت تبیین مفهوم توکل را دارد، پژوهشگر عبارت reliance on God را به عنوان معادل مفهوم توکل به خداوند در نظر گرفت.

خداوند در زمانی است که در انجام دادن همه تکالیف و وظایف الهی و انسانی خود در جامعه و به‌ویژه در سازمان هیچ کوتاهی نکرده است (رضاپور، ۱۳۷۶). در این موقعیت امنیت خاطر حاصل از اتکال به خداوند موجب تقویت بُعد عقلایی تصمیم‌گیری نیز خواهد شد (جاسبی، ۱۳۷۴). توکل به خدا به لحاظ مدیریتی این مبحث را با موضوعات حیطه رهبری معنوی^۱ و اعتمادی که بر مبنای ایمان استوار باشد مرتبط می‌سازد (نیکنام، ۱۳۹۰). در واقع توکل به خداوند، به عنوان نشانه‌ای از ایمان فرد، باعث می‌شود که ترس و ضعف از مدیران دور شوند (زارعی متین و کاویانی، ۱۳۸۲).

بر این اساس، اهمیت توکل و پیامدهای آن و در نتیجه برخورداری از آن در مدیریت به‌طور عام و در تصمیم‌گیری به‌طور خاص مشخص می‌شود. دستیابی به مصداق‌های توکل و به‌ویژه ایجاد زمینه برای معرفی این مصداق‌ها کمکی است در جهت عینیت‌بخشی به جلوه‌های عملی مفاهیم دینی، از جمله توکل. افزون بر این، ایجاد پیوند بین توکل با مدیریت و تصمیم‌گیری، موجبات جهت‌دهی به استفاده از آموزه‌های دینی در اقدامات مدیریتی را فراهم می‌سازد. با توجه به بررسی‌های صورت‌گرفته، تحقیقات کاربردی محدودی در این زمینه و مشابه با پژوهش حاضر در داخل کشور انجام شده‌اند. یکی از دلایل مهمی که می‌توان برشمرد، نبودن ابزاری پایا برای سنجش توکل و نیز دشواری انجام این سنجش است، لذا در این مطالعه، سعی بر بسط موضوع و نیز فراهم نمودن زمینه‌ای برای مطالعات آتی است.

۲. پیشینه نظری

توکل در معنی خاص و اصطلاحی، مفهومی دینی است که در روایات، آیات و تفسیرهای قرآنی نیز مکرر بدان اشاره شده است. در آیات و روایات، از توکل به خدا، به بهترین تکیه‌گاه،^۲ حقیقت و رکن ایمان،^۳ دژ حکمت،^۴ برترین توشه،^۵ ابزار سنجش درستی عبادت^۶ و یقین،^۷ وسیله‌رهایی از رنج و اضطراب،^۸ منشأ قوت قلب^۹ و قدرت^{۱۰} (محمدی ری‌شهری، ۱۳۷۷)،

1. spiritual leadership

۲. التوکلُ خیرُ عماد.

۳. فی التوکل حقیقة الايمان: الايمان له اركان اربعة: التوکل علی الله و تفویض الأمر الي الله و الرضا بقضائه و التسليم لأمرالله عزوجل.

۴. التوکل حصن الحکمه.

۵. التوکل بضاعة.

۶. صلاح العبادۃ التوکل.

۷. ان حسن التوکل لمن صدق الايقان.

۸. التوکل علی الله نجاۃ من کل سوء و حرز من کل عدو.

۹. اصل قوة القلب، التوکل علی الله.

۱۰. من اراد ان یکون اقوی الناس فلیتوکل علی الله.

مایه شادمانی و سرور و دستیابی به کفایت،^۱ سپری در برابر شکست^۲ (مجلسی، بی تا، ج ۶۸)، عامل رشد و تکامل معنوی^۳ (قمی، ۱۳۸۳)، مایه محبت خدواند^۴ (آل عمران، ۱۵۹)، دستیابی به عزت، حرمت و ارزشمندی خویشتن (شجاعی، ۱۳۸۳) یاد شده است.

۲-۱. معنای لغوی توکل

ابوالحسین احمد بن فارس (۱۳۸۷، ص ۱۰۳۳) وکل را اصل صحیحی می‌داند که بر اعتماد به غیر دلالت می‌کند، کلمه توکل نیز از این اصل گرفته شده و به معنای «اظهار ناتوانی در یک کار و اعتماد به غیر» است. جوهری (بی تا) نیز همین معنا را بیان کرده است که توکل اظهار ناتوانی و اعتماد به غیر است.^۵ راغب اصفهانی (۱۳۸۱) توکل را اعتماد بر دیگری و سپردن کار به او می‌داند. طریحی (۱۴۱۶، ص ۱۹۶۹) نیز معنای اصلی توکل را اظهار عجز و درماندگی می‌داند.^۶

۲-۲. معنای اصطلاحی توکل

واژه‌های توکل، وکیل و توکیل از یک خانواده‌اند: خانواده و مفهوم وکالت بیانگر نوعی تسلط و چیرگی بر کار است که به دیگری مربوط است. توکیل آن است که کسی بر دیگری اعتماد کند و او را نائب و نماینده خویش قرار داده، بر کاری چیره و مسلط گرداند تا به جای او آن کار را انجام دهد. وکیل، کسی است که تدبیر امور انسان به دست او سپرده می‌شود (طباطبایی، ۱۳۹۱، ج ۴)، و توکیل را بر خویش بپذیرد (روحانی‌نژاد، ۱۳۸۳). و اما توکل به خدا، یکی از مفاهیم بنیادی در اخلاق و معارف اسلامی است که همچون دیگر مفاهیم، تعریف‌های متعددی برای آن ارائه شده است. توکل در اصطلاح شرع عبارت است از اعتماد بر خداوند متعال در همه امور و تکیه بر اراده او و اعتقاد به اینکه او آفریننده سبب‌ها و چیره بر همه آنهاست و سبب‌ها به اراده او در سببیت کامل می‌شوند و تأثیر می‌گذرانند (مشکینی اردبیلی، ۱۳۸۳).

به نظر علامه طباطبایی (۱۳۹۱، ج ۹) معنای توکل این است که بنده پروردگار خود را وکیل بداند و او را همه کاره خود و مدبر امور خود شمارد. بدین معنا که از تمسک به اسبابی که از سببیت آنها آگاهی دارد، دست برداشته و به سبب حقیقی که تمام اسباب به او منتهی می‌گردند تمسک جوید.

۱. من وثق بالله أراه السرور، و من توکل علیه كفاه الأمور.

۳. الثقة بالله تعالی ثمن لكل غال و سلم الي كل عال.

۵. التوکل إظهار العجز والاعتماد علی غیرک.

۲. من توکل علی الله لا یغلب و من اعتصم بالله لا یهزم.

۴. ان الله یحب المتوکلین.

۶. الاصل فی التوکل إظهار العجز والإعفاء.

تنوع تعریف‌ها در باب توکل را می‌توان به رویکردهای متفاوت نحله‌های فکری نسبت داد (فرمد، ۱۳۹۱). اما در عین حال، وجوه اشتراک فراوانی در تعریف‌های متعدد از توکل وجود دارند. همان‌گونه که در جدول شماره ۱ مشاهده می‌شود اعتماد به خدا و تفویض امور به وی، از جمله وجه اشتراک در اغلب تعریف‌ها هستند.

جدول ۱: منتخب تعریف‌های اصطلاحی توکل در مرور متون و وجه اشتراک آنها

وجه اشتراک	تعریف و مرجع ثانویه	مرجع اولیه	ردیف
اعتماد به خدا و تفویض امور به وی	واگذار کردن کار به خدا و اطمینان به تدبیر او (قرشی، ۱۳۵۲).	قرآن	۱
	سپردن همه کار به دارنده آن و دل آرام داشتن بر وکالت او (فرهادی، ۱۳۶۱).	خواجه عبدالله انصاری	۲
	صرف کردن بدن در عبودیت خدا و پیوند زدن قلب به مقام ربوبیت حق (امام خمینی، ۱۳۷۷).	قشیری	۳
	اعتماد به تفضل خدا و حسن تدبیر او (بی‌تا، ج ۱۰، ص ۷۲)، تفویض امر به او براساس اطمینان به حسن تدبیرش (بی‌تا، ج ۳، ص ۷۳)، تسلیم بودن به امر او همراه با اطمینان و رضایت (بی‌تا، ج ۵، ص ۱۳۶) (طوسی، بی‌تا).	شیخ طوسی	۴
	توکل از منظر اهل سیر و سلوک، واگذاری امور به مالک علی‌الاطلاق و دلبستگی و اعتماد کامل به اوست (روحانی‌نژاد، ۱۳۸۳).	سجادی	۵

۲-۳. ابعاد توکل

انسان، در صحنه‌های گوناگون زندگی ممکن است واکنش‌های متفاوتی از خود نشان دهد. این واکنش به تناسب سن، جنسیت، فرهنگ اجتماعی، اعتقادات مذهبی و بسیاری از عوامل دیگر، در افراد مختلف یکسان نخواهد بود. در هر یک از موقعیت‌ها می‌توان سه بُعد کلی را از هم متمایز ساخت (شجاعی، ۱۳۸۳):

- الف) جهان‌بینی فرد:** اینکه پدیده‌ها، رویدادها و حوادث را به چه عاملی اسناد می‌دهد؛
- ب) اقدام و رفتار فرد:** در هر یک از موقعیت‌ها فرد ممکن است به خود متکی باشد یا از دیگران کمک بگیرد، یا به خدا متوسل شود؛
- ج) حالات فرد:** افزون بر این، فرد در تمام موقعیت‌ها، حالات و احساساتی مانند اضطراب، افسردگی، ناامیدی، عدم رضایت از زندگی، ناتوانی و ناکارآمدی یا اطمینان و آرامش قلبی، خشنودی و رضایت از زندگی را درک می‌کند. توکل، نوع خاصی از اقدام و اسناد است و حالات ویژه‌ای را نیز در فرد به همراه دارد. بنابراین، توکل به خدا، دارای سه

بُعد اسنادی، اقدامی و حالتی است که از آنها به علم، حال و عمل نیز تعبیر می‌شود. فیض کاشانی (بی تا) این سه بُعد را ابتدا در قلمرو گسترده‌تر، یعنی ایمان به خدا مطرح کرده، سپس بر توکل به خدا که یکی از ابواب ایمان است، منطبق می‌سازد. وی در این باره می‌گوید: «آگاه باشید که توکل از درهای ایمان است و تمام درهای ایمان تنظیم نمی‌شود، مگر به علم، که اصل آن است، و به عمل، که ثمره آن است و به حال، که منظور از لفظ توکل است»^۱. غزالی (۱۳۹۰) نیز توکل را بر سه اصل علم، حال و عمل مبتنی می‌داند. شجاعی (۱۳۸۳) این سه اصل را تحت عنوان ابعاد شناختی،^۲ عاطفی^۳ و رفتاری^۴ توکل در نظر می‌گیرد که در ادامه با توجه به مطالعات شجاعی (۱۳۸۳) و غباری بناب (۱۳۷۷) اشاره‌ای گذرا به این سه بُعد می‌گردد.

بُعد شناختی توکل به خدا: بُعد شناختی توکل، به حیطة ادراک و جهان‌بینی فرد ارتباط می‌یابد. توکل در بُعد شناختی، یعنی درک و شناختن اینکه جهان با همه نظام‌ها و سنن و علل و معلولات، فعل و کار خداوند و ناشی از اراده اوست و هیچ چیز وجود استقلالی ندارد.

بُعد عاطفی توکل به خدا: بُعد عاطفی توکل آن است که فرد، با تکیه و اعتماد بر خدا، آرامش و اطمینان قلبی را در خویش احساس کند. باید یادآوری کرد برخی از موارد که در حیطة عاطفی توکل مطرح می‌شوند، جزء آثار توکل نیز هستند. در ادامه به نمونه‌هایی از آن اشاره می‌شود: ناامید از خلق،^۵ امیدوار بودن به خداوند و ناامیدی از غیر خدا،^۶ رضایت از خدا و امور زندگانی،^۷ اعتماد و اطمینان قلبی به خدا،^۸ نهراسیدن از غیر خدا.^۹

بُعد رفتاری توکل به خدا: تبیین بُعد رفتاری توکل، یکی از پیچیده‌ترین مباحث مربوط به آن است که از دیرزمان درباره آن بحث و بررسی شده و خاستگاه نظریات متعدد در باب توکل نیز همین مسئله بوده است (شجاعی، ۱۳۸۳). توکل، منافعی اقدام و عمل نیست (غزالی، ۱۳۹۰؛ امام خمینی، ۱۳۶۸؛ سلطان‌القرایی، ۱۳۸۱؛ کریمیان، ۱۳۸۸). در آیات

۱. اعلم ان التوکل من ابواب الايمان و جميع ابواب الايمان لا ينتظم الا بعلم و حال و عمل، والتوکل كذلك ينتظم من علم و هو الاصل، من عمل هو الثمرة و حال هو المراد باسم التوکل.

2. cognitive

3. emotional

4. behavioral

۵. استعمال اليأس من الخلق (محمدي ری شهری، ۱۳۷۷). ۶. ولم یرج... سوي الله (محمدي ری شهری، ۱۳۷۷).

۷. الرضا عن الله (محمدي ری شهری، ۱۳۷۷). ۸. من وثق بالله توکل علیه (محمدي ری شهری، ۱۳۷۷).

۹. ان لا تخاف مع الله شيئاً؛ ان لا تخاف مع الله غيره؛ ان لا تخاف مع الله احداً (محمدي ری شهری، ۱۳۷۷).

قرآن مکرر به عمل و تلاوة توصیه شده است.^۱ روایات و سیره عملی امامان معصوم (ع) نیز حاکی از آن است که ضمن کوشش و تدبیر و برنامه‌ریزی در امور، باید به خداوند توکل کرد.^۲ (محمدی ری‌شهری، ۱۳۷۷)، و در عین استفاده از ابزار و امکانات، پیروزی و کامیابی خویش را از یاری و حمایت خداوند ناشی دانست (شجاعی، ۱۳۸۳). بر این اساس، مصداق‌ها یا شاخص‌های توکل، ویژگی‌ها و اعمالی هستند که در شخص متوکل بروز و ظهور پیدا می‌کنند، به نحوی که مشخص است این ویژگی‌ها و اعمال، برخاسته از اعتقاد و باور او به توکل‌اند.

افزون بر مطالعه شجاعی (۱۳۸۳) و غباری بناب و دیگران (۱۳۸۲)، بررسی‌های دیگری در زمینه مصداق‌های رفتاری توکل انجام شده‌اند. اگرچه برخی مصداق‌ها در همه مطالعات تکرار شده‌اند، با وجود این، هر یک از این مطالعات مصداق‌های توکل را از جنبه‌های متفاوتی مورد توجه قرار داده‌اند. این مصداق‌ها عبارت‌اند از: عزت و بی‌نیازی، صبر، مسئولیت‌پذیری، آرامش فکری و روحی، ارتباط با منبع قدرت لایزال الهی، برخورداری از حامی و پشتیبان قوی، احساس نکردن ضعف و سستی، انگیزه قوی، شجاعت، دوری از هر گونه کبر و نخوت و خودبینی (امیرآبادی، ۱۳۸۶)، آرامش روحی، شرح صدر، قاطعیت، یقین، احساس آسان شدن کارها، زهد و اعتماد به نفس (ذوالفقار، ۱۳۸۷). افزون بر این، در بررسی‌های مشابه نیز، مؤلفه‌های توکل شناسایی شده‌اند. غباری بناب و حدادی کوهسار^۳ (۲۰۱۱) نیز در ادامه مطالعات غباری بناب (۱۳۷۷ الف)، بُعد وابستگی (رابطه‌ای)^۴ را بر ابعاد شناختی، عاطفی و رفتاری توکل می‌افزایند. به نظر آنان در سطح وابستگی، جستجو برای نزدیکی به خدا و اعتقاد به در دسترس بودن و حمایت او، با اهمیت تلقی می‌گردد. دیگر مطالعاتی که مؤلفه‌های توکل را متفاوت از دسته‌بندی یادشده معرفی کرده‌اند، برای مقایسه با دسته‌بندی شجاعی (۱۳۸۳)، به اختصار در جدول شماره ۲ ارائه گردیده‌اند.

۱. لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى (نجم، ۳۹).

۲. اعقل راحلتك و توكل.

3. Ghobary Bonab & Haddadi Koohsar

4. relational

جدول ۲: مؤلفه‌های توکل در مطالعات پیشین

غباری بناب و حادای (۲۰۱۱)		نیکام (۱۳۹۰)		غباری بناب و دیگران (۱۳۸۲) و شجاعی (۱۳۸۳)		کاویانی (۱۳۷۸)		
ابعاد توکل	شاخص‌های توکل	مؤلفه‌های توکل	ابعاد توکل	مؤلفه‌های توکل	ابعاد توکل	شاخص‌های توکل	مؤلفه‌های توکل	
شناختی	ایمان، تقوا و یقین به خداوند باور به امادگی خداوندی اعتقاد به دفع مکر و سلبه شیطان از سوی خدا امید و اعتقاد به لطف خداوند	اعتقاد به ربوبیت خداوند	شناختی - اعتقادی	استاد امور و اتفاق‌ها به خداوند متعال رزق و روزی خود را از سوی خدا دانستن سود و زیان و بختش و حرمان را از سوی خدا دانستن	شناختی	شناختی‌های شناختی	اعتقاد به ربوبیت خداوند فطری بودن توکل ایمان و تقوا	مفاهیم نظری
رفتاری	اعتقاد به فضل الهی اعتقاد به رازقیت خداوند سود و زیان را از سوی خدا دانستن	توحید افعالی	احساس بی‌نیازی و بلندطبعی	تأمید از خلق امیدوار بودن به خداوند رضایت از خدا و امور رزق‌گانی اعتقاد و اطمینان قلبی به خدا تپراسیدن از غیر خدا	عاطفی	شناختی‌های رفتاری	احساس غنا و بی‌نیازی، بلندطبعی آرامش و طمأنینه و عدم اضطراب سبکی و نشاط شرح صدر صبر، پایداری و مقاومت شجاعت و قوت قلب احساس آسان شدن کارها یقین عدم غم و اندوه قاطعیت	مصادق‌های عملی
وابستگی	ایمان، تقوا و یقین به خداوند باور به امادگی خداوندی اعتقاد به دفع مکر و سلبه شیطان از سوی خدا امید و اعتقاد به لطف خداوند	اعتقاد به ربوبیت خداوند	شناختی - اعتقادی	استاد امور و اتفاق‌ها به خداوند متعال رزق و روزی خود را از سوی خدا دانستن سود و زیان و بختش و حرمان را از سوی خدا دانستن	شناختی	شناختی‌های رفتاری	احساس غنا و بی‌نیازی، بلندطبعی آرامش و طمأنینه و عدم اضطراب سبکی و نشاط شرح صدر صبر، پایداری و مقاومت شجاعت و قوت قلب احساس آسان شدن کارها یقین عدم غم و اندوه قاطعیت	مصادق‌های عملی

در بین مطالعاتی که در این زمینه انجام شده‌اند، بیشترین توجه و عنوان‌های تحقیقاتی حول محور توضیح مفهوم توکل با استناد به منابع دینی و لغت‌نامه‌ها هستند و پس از آن در رتبه بعدی کاربرد و سودمندی توکل در تحقیقات در فصل مشترک روان‌شناسی و دین قرار دارند. گفتنی است در چند سال اخیر توجه به این مفهوم بیش از پیش افزایش یافته است (فرمد، ۱۳۹۱). بنا بر آنچه شرح شد، بررسی‌های ناچیزی در زمینه توکل و مدیریت انجام شده است. اگرچه این مطالعات در نوع خود بی‌نظیرند، اما با توجه به اهدافی که هر یک از محققان از بررسی خود داشته‌اند، از توجه به برخی جنبه‌ها باز مانده‌اند. با توجه به این امر، سعی پژوهشگر بر آن بوده که با تلفیق موارد قوت هر یک از این مطالعات، از آنها استفاده نموده، و در عین حال بکوشد آن قسمت‌هایی را که محققان پیشین، هر یک به دلایلی به آن نپرداخته‌اند، در بررسی خود لحاظ نماید. در بین مطالعاتی که در این زمینه انجام شده است، بیشترین توجه و عناوین تحقیقاتی حول محور توضیح مفهوم توکل با استناد به منابع دینی و لغت‌نامه‌ها می‌باشد و پس از آن در رتبه بعدی کاربرد و سودمندی توکل در تحقیقات در فصل مشترک روان‌شناسی و دین قرار دارد. لازم به ذکر است در طول چند سال اخیر توجه به این مفهوم بیش از پیش افزایش پیدا کرده است (فرمد، ۱۳۹۱). بنا بر آنچه شرح شد، بررسی‌های کمی در زمینه توکل و مدیریت انجام شده است. اگرچه این مطالعات در نوع خود بی‌نظیر هستند، اما با توجه به اهدافی که هر یک از محققان از بررسی خود داشته‌اند، از توجه به برخی جنبه‌ها باز مانده‌اند. با توجه به این امر، سعی پژوهشگر بر آن بود که با تلفیق نقاط قوت هر یک از این مطالعات، از آنها استفاده نموده، و در عین حال تلاقی نماید آن قسمت‌هایی که محققان پیشین، هر یک به دلایلی به آن نپرداخته‌اند، را در بررسی خود لحاظ نماید.

چنان که پیش‌تر ذکر شد، محققان پیشین غالباً مؤلفه‌های توکل را تحت عنوان ابعاد شناختی، عاطفی و رفتاری توکل در نظر گرفته‌اند. از سوی دیگر، یافته‌های دانشمندان عصب‌شناسی نشان دادند ادراکات، نگرش‌ها، تصمیم‌ها و رفتار ما تحت تأثیر توأمان شناخت و هیجان هستند (مکشین و گلینو، ۲۰۰۹) همان‌گونه که در نگاره شماره ۱ مشخص است، از دیدگاه مدیریتی دو فرایند شناختی^۲ و هیجانی^۳ منجر به بروز رفتار می‌گردند. فرایند شناختی در واقع همان نگرش^۴ است، به زعم برون و پترسون^۵ (۲۰۰۲)؛ به نقل از: استوارت،^۶ (۲۰۰۹) نگرش‌ها ترجیحات قابل ارزیابی افراد بر مبنای هیجان و شناخت

1. McShane & Glinow

3. emotional process

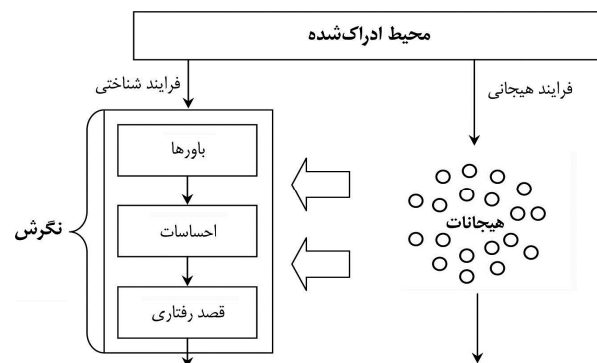
5. Brown & Peterson

2. cognitive process

4. attitude

6. Stewart

هستند. مک‌شین و گلینو (۲۰۰۹) نگرۀ را نشان‌دهنده مجموعه‌ای از باورها،^۱ احساسات^۲ و نیات رفتاری (قصد رفتاری)^۳ نسبت به یک شخص، شیء، یا رخداد در نظر می‌گیرند. بر این اساس، هیجانان، قسمت فیزیولوژیکی، رفتاری و روانی تجارب نسبت به یک شیء، شخص، یا یک رویداد است که یک حالت آمادگی را ایجاد می‌کند (مک‌شین و گلینو، ۲۰۰۹). باورها، ادراکات معینی نسبت به یک موضوع هستند که فرد اعتقاد دارد صحیح‌اند. این باورها، واقعیت‌هایی ادراک‌شده هستند که فرد از تجارب گذشته و دیگر آموخته‌ها به دست آورده است. احساسات نیز ارزیابی مثبت و منفی فرد را درباره یک موضوع ارائه می‌دهد. فرد ممکن است با احساسات ارزیابی‌شده شخصی نسبت به یک موضوع، آن را دوست داشته باشد، یا از آن متنفر باشد. بر طبق مدل شناختی سنتی نگرۀ (سمت چپ نگاره شماره ۱)، احساسات با باورهای فرد درباره این موضوع مشخص، جمع می‌شوند، اگر فرد باور داشته باشد این موضوع مشخص به‌طور معمول پیامدهایی منفی به دنبال خواهد داشت، به‌طور کلی احساسی منفی نسبت به این موضوع پیدا خواهد نمود. درنهایت، نیت رفتاری، معرف انگیزه فرد برای بروز رفتاری خاص در زمینه موضوعی خاص است. در این قسمت، احساسات فرد درباره این موضوع خاص، نیات رفتاری فرد را شکل می‌دهند (تحریک می‌کنند) و هر اقدامی که فرد انتخاب می‌کند، تجربیات شخصی،^۴ خودپنداره^۵ (ارزۀها و شخصیت) فرد و معیارهای اجتماعی درخور آن رفتار است. همان‌گونه که در نگاره شماره ۱ مشاهده می‌شود، هیجانان می‌توانند به‌طور مستقل به بروز رفتار بینجامند، یا از طریق تأثیری که بر فرایند شناختی و نگرۀ می‌گذارند، به بروز رفتار منجر گردند.

نگاره ۱: فرایند شکل‌گیری رفتار (مک‌شین و گلینو، ۲۰۰۹)

1. beliefs	2. feelings
3. behavioral intention	4. past experiences
5. self concept	

بنا بر اجماع صاحب‌نظران در مصاحبه، توکل دارای ماهیتی نگرشی رفتاری است؛ براساس آنچه ذکر شد، شناخت یا نگرش مشتمل بر سه جزء باور، احساس و نیت یا قصد رفتاری است. این در حالی است که پژوهشگران پیشین، جنبه نیتی و هیجانی را در مورد رفتار توکل آمیز مورد تأکید قرار نداده‌اند.

۳. روش‌شناسی

به نظر اعرابی و فیاضی (۱۳۸۹) هر تحقیقی را می‌توان از سه حیث نتیجه، هدف و نوع داده، تجزیه و تحلیل کرد. بر این اساس، پژوهش حاضر به لحاظ نتیجه، کاربردی، بر مبنای هدف، اکتشافی و بر مبنای نوع داده‌ها، کیفی است. با توجه به اینکه تحلیل محتوا^۱ می‌تواند منبعی برای تکمیل اطلاعات محسوب شود (هولستی، ۱۳۷۳^۲)، به منظور تحلیل داده‌های کیفی از تحلیل محتوا استفاده شد، و به منظور افزایش اعتبار از نرم‌افزار ان. وی. و^۳ در تحقیقات کیفی استفاده گردید. به زعم پیزلی^۴ (به نقل از: آذر، ۱۳۸۰) تحلیل محتوا مرحله‌ای از جمع‌آوری داده‌هاست که در آن محتوای ارتباطات از طریق به‌کارگیری عینی و نظام‌گرای قواعد مقوله‌بندی، به اطلاعاتی که می‌توانند خلاصه و با هم مقایسه شوند، تغییر شکل می‌یابند. هر پژوهشگر با توجه به نوع مطالعه و علائق خود می‌تواند نوع ویژه‌ای از تحلیل محتوا را برگزیند (ایمان و نوشادی، ۱۳۹۰). تحلیل محتوا معمولاً به دو روش تحلیل محتوای کمی و کیفی تقسیم می‌شود. با توجه به اهداف پژوهش، در پژوهش حاضر از تحلیل محتوای کیفی^۵ استفاده گردید. تحلیل محتوای کیفی را می‌توان روش تحقیقی برای تفسیر نظری محتوایی داده‌ها از طریق فرایندهای طبقه‌بندی نظام‌مند، رمزگذاری و مضمون‌سازی یا تم‌سازی دانست (گرانهم و لاندمن، ۲۰۰۴^۶). براساس نظریه هسیه و شانون^۷ (به نقل از: ایمان و نوشادی، ۱۳۹۰) رهیافت‌های موجود در زمینه تحلیل محتوای کیفی به سه دسته تحلیل محتوای عرفی و قراردادی^۸، تحلیل محتوای جهت‌دار^۹ و تحلیل محتوای تلخیصی یا تجمعی^{۱۰} تقسیم می‌شوند، که بر این اساس نیز رهیافت این پژوهش نسبت به تحلیل محتوا، تحلیل محتوای کیفی جهت‌دار است.

جامعه آماری در این مطالعه، صاحب‌نظرانی هستند که در موضوع مدیریت اسلامی به‌خصوص در زمینه توکل اشراف دارند. با توجه به اینکه صاحب‌نظران در زمینه مدیریت

1. content analysis

3. NVIVO

5. qualitative content analysis

7. Hsieh's and Shanon's theory

9. directed content analysis

2. Holsti

4. Paisly

6. Graneheim & Lundman

8. conventionat content analysis

10. summative content analysis

اسلامی که در دسترس پژوهشگر قرار دارند، معدود بوده و برای پژوهشگر شناخته شده نبودند، از روی نمونه‌گیری گلوله‌برفی استفاده شد. نیومن^۱ (۲۰۰۷) استراتژی گلوله‌برفی^۲ را به عنوان یک روی نمونه‌گیری غیر احتمالی برای شناسایی و انتخاب نمونه‌ها در یک شبکه معرفی می‌کند. هدف از انتخاب نمونه در این قسمت، دستیابی به مصداق‌های رفتاری توکل بود. در این راستا، پس از مشورت با سه تن از مطلعان کلیدی که به فرایند مورد نظر اشراف کامل داشتند، ده نفر از افراد مرتبط با فرایند، برای انجام مصاحبه شناسایی شدند.^۳ اعضای نمونه مورد نظر، همه از نظر تجربه مدیریتی در دوران فعالیت حرفه‌ای و نیز آشنایی با مطالعات اسلامی و مفهوم توکل، مشترک بوده‌اند. نمونه‌گیری و مصاحبه تا زمانی ادامه یافت که فرایند تجزیه و تحلیل و اکتشاف به اشباع نظری^۴ برسد. در این راستا، زمانی که پژوهشگر احساس کرد داده‌های بعدی، صرفاً نتایج قبلی یا داده‌های پیشین را تکرار می‌کنند، نمونه‌گیری خود را متوقف ساخت. این حالت پس از دور اول انجام مصاحبه و در حالی که کدگذاری هشت مصاحبه به انجام رسیده بود، شکل گرفت و مصاحبه‌های بعدی نیز، این امر را تأیید کردند.

برای دستیابی به مصداق‌های توکل، رویه اصلی گردآوری داده‌ها در این پژوهش، افزون بر تحلیل محتوای متون دینی و بررسی‌های صورت‌گرفته در این زمینه، مصاحبه نیمه‌ساختاریافته^۵ بوده است. سؤالات مصاحبه با توجه به سؤال اصلی پژوهش و براساس شرایط حاکم بر قلمروی مطالعه، طراحی گردیدند. در ابتدا ده سؤال طراحی شد که پس از انجام دو مصاحبه ابتدایی و آزمایشی، سؤالات بازبینی شدند و پس از اعمال تعدیلات لازم، فهرست سؤالات نهایی مورد استفاده قرار گرفت. با توجه به روند جلسه مصاحبه از سؤالات دیگری برای واکاوی و چالش بیشتر استفاده شد.

در ادامه با توجه به اینکه در میان یافته‌های حاصل از مصاحبه، مصداق‌های جدیدی بود که گرچه در تحقیقات پیشین کمتر به آنها پرداخته شده بود، اما میزان ارجاع به آنها کم بود، به منظور افزایش اطمینان از نتایج به دست آمده، رویه دلفی^۶ به کار گرفته شد. رویه دلفی فرایندی ساختاریافته برای جمع‌آوری و طبقه‌بندی دانش موجود در نزد گروهی از کارشناسان و خبرگان است که از طریق توزیع فهرستی از گویه‌ها در بین این افراد و بازخورد کنترل شده پاسخ‌ها و نظریات دریافتی صورت می‌گیرد (آدلر و زیگیو،^۷ ۱۹۹۶). در این

1. Neuman

2. snowball

۳. افراد مصاحبه‌شونده از حوزه‌های مختلف مدیریت اسلامی، علوم قرآن و حدیث، فقه و حقوق انتخاب شدند.

4. theoretical saturation

5. semi-structured interviews

6. Delphi method

7. Adler & Ziglio

پژوهش از رویه دلفی به منظور طبقه‌بندی، و تعیین میزان تناسب مصداق‌های استخراج شده با مفهوم توکل استفاده شد،^۱ همچنین این موضوع که مصداق‌های استخراج شده، بیشتر در جنبه نگرشی توکل قرار می‌گیرند یا رفتاری، در میان خبرگان به رأی گذاشته شد. در این راستا، مصداق‌های استخراج شده از مصاحبه و مطالعات پیشین (بر طبق آیات و روایات) در پرسشنامه‌ای جمع‌آوری شدند، و به صورت الکترونیکی و حضوری در اختیار ۲۷ نفر از متخصصان و خبرگان امر^۲ قرار گرفتند، که از این میان ۲۳ نفر به پرسشنامه‌ها پاسخ دادند و اجماع نظریات آنان مبنای پژوهش قرار گرفت.

۱-۳. روایی

به نظر عابدی و شواخی (۱۳۸۹) معیارهای سنتی روایی و پایایی را نمی‌توان به آسانی در رویکرد پژوهش کیفی جاری دانست. با توجه به اینکه روایی تفسیری به صحت در گزاره کردن داده‌ها اشاره می‌کند (ماکسول، ۱۹۹۲^۳؛ به نقل از: فقیهی و علیزاده، ۱۳۸۴) در این مطالعه روایی تفسیری^۴ در نظر قرار گرفت. مهم‌ترین استراتژی برای کسب روایی تفسیری، بازخور مشارکت‌کننده^۵ است (فقیهی و علیزاده، ۱۳۸۴). براساس این استراتژی، پژوهشگر تفسیرهای خود را به مشارکت‌کنندگان ارائه نمود و زمینه‌هایی را که به صورت صحیحی درک نشده بودند مشخص و اصلاح کرد. افزون بر این، در ارزیابی معتبر بودن، به مواردی مانند اعتبار ساختاری، اعتبار توافقی و اعتبار ارجاعی پرداخته می‌شود (ایمان، ۱۳۸۸). اعتبار توافقی، در پی کسب آرا و نظریات دیگران در یافته‌های تحقیق کیفی است. در این رابطه، توافق افرادی که شایستگی اظهار نظر بر یافته‌ها دارند، مهم است. اینکه آنان تا چه حد توافق بر صحت و درستی توصیف، تفسیر و ارزیابی از یافته‌ها دارند، ملاک اعتبار توافقی است. بر این اساس، با توجه به اجماع ۲۳ تن از صاحب‌نظران بر تناسب یافته‌های پژوهش، پژوهش حاضر، اعتبار توافقی نیز دارد.

۲-۳. پایایی

پایایی در تحقیق کیفی نیز متفاوت با تحقیق کمی است. در اصل، در تحقیق کمی، اعتبار (و پایایی)، امری کلیدی است، اما در تحقیق کیفی اصالت^۶ (و صحت) امر کلیدی است

۱. فرایند طبقه‌بندی و بررسی میزان تناسب یافته‌ها اجرا گردیدند.

۲. متخصصان از حوزه‌های مختلف مدیریت اسلامی (شش نفر)، علوم قرآن و حدیث (هفت نفر)، فقه و اصول (ده نفر) انتخاب شدند.

3. Maxwell

4. interpretative validity

ماکسول، روایی توصیفی، تفسیری و تئوریک ارزیابی را در ارتباط با مراحل مختلف تحقیق تعریف کرده است.

5. participant feedback

6. authenticity

(شعبانی ورکی و کاظمی، ۱۳۸۹). براساس دیدگاه سیلورمن^۱ (۲۰۰۵) پایایی در تحقیقات کیفی معمولاً به میزان ثبات پاسخ‌ها نزد کدگذاران متعدد مربوط می‌شود. چنانچه توافق یا اجماع نظر بر کدگذاری مقولات صورت گیرد، نشان ثبات و پایداری داده‌های تحقیق است، که در این مورد در پژوهش حاضر با توجه به اجماع نظر ۲۳ تن از صاحب‌نظران بر تناسب یافته‌های پژوهش، توافق صورت پذیرفت. افزون بر این، دنزین^۲ (۱۹۹۸)؛ به نقل از: دانایی‌فرد و مظفری، (۱۳۸۷) بر این باور است که انواع متعددی از پایایی در روش‌شناسی کیفی وجود دارند که عبارت‌اند از پایایی در رهاورد،^۳ پایایی در مشاهده^۴ و پایایی همزمان.^۵ از این میان، پایایی همزمان به مقایسه‌پذیری یا هم‌افزایی مشاهداتی که همزمان رخ می‌دهند، اشاره دارد. بر این اساس، با توجه به اینکه مصاحبه‌ها همزمان مقایسه و تحلیل می‌شدند، پژوهش حاضر از پایایی همزمان برخوردار است.

۴. تحلیل داده‌های کیفی و یافته‌های پژوهش

با توجه به اینکه محققان به تحلیل محتوا به منزله روشی انعطاف‌پذیر برای تحلیل اطلاعات توجه ویژه‌ای دارند (کاونا،^۶ به نقل از: ایمان و نوشادی، ۱۳۹۰)، در پژوهش حاضر تحلیل داده‌های کیفی به روش تحلیل محتوا انجام شد. یکی از اساسی‌ترین تصمیم‌ها هنگام استفاده از تحلیل محتوا، انتخاب واحد تحلیل^۷ و ایجاد مقوله تحلیل^۸ است (گرانهمیم و لاندمن، ۲۰۰۴). بر این اساس، در درجه نخست کدگذاری، از طریق جزء‌به‌جزء کردن داده‌ها، به شکل بندی مقوله‌های اطلاعات درباره مصداق‌های رفتاری توکل پرداخته شد و براساس داده‌های گردآوری شده از مصاحبه‌ها و مطالعات پیشین، مقوله‌ها و واحدهای تحلیل استخراج شد، که در آنها مقوله «مصداق‌های توکل» به عنوان مقوله اصلی^۹ پژوهش مورد توجه قرار گرفتند. در مصاحبه‌های بعدی سعی پژوهشگر بر آن بود تا با گردآوری اطلاعات

1. Silverman

2. Denzin

3. quixotic reliability

4. diachronic reliability

5. synchronic reliability

6. Cavanagh

7. unitofanalysis

کوچکترین جزء پیکره متن که برای رسیدن به هدف پژوهش، اندازه‌گیری و شمارش می‌شود. واحد تحلیل بسته به هدف پژوهش دربردارنده کلمه، جمله، پاراگراف یا عکس است (ایمان و نوشادی، ۱۳۹۰).

8. categoriy of analysis

پس از تعیین واحد تحلیل باید به تعیین مقوله تحلیل پرداخت. در واقع واحدهای تحلیل براساس مقوله دسته‌بندی می‌شوند (ایمان و نوشادی، ۱۳۹۰). در انتخاب مقوله‌ها، معیارهایی نظیر تناسب، همگنی، عینیت، جامعیت و مانعیت مورد توجه قرار می‌گیرد (فضل‌اللهی و ملکی توانا، ۱۳۸۹).

9. corecategory

بیشتر حفره‌های مفهومی تحقیقات پیشین را پر سازد. پس از بررسی مصاحبه‌ها در مجموع ۵۹ گزاره مفهومی اولیه و ۳۲ گزاره مقوله‌ای (۱۳ شاخص رفتاری، ۱۹ شاخص نگرشی) به دست آمد. در ادامه پس از شناسایی شاخص‌های به دست آمده، به منظور اطمینان از صحت شاخص‌های استخراج شده، این شاخص در اختیار ۲۳ نفر از صاحب نظران مدیریت اسلامی قرار گرفت و اعتبار شاخص‌های اکتشافی و ماهیت نگرشی - رفتاری این شاخص‌ها از سوی صاحب نظران بررسی شد. پس از اظهار نظر صاحب نظران، شاخص‌ها به طور ویژه بررسی شد و به بررسی و تعیین زیرملاک‌ها و نشانگرها پرداخته شد.

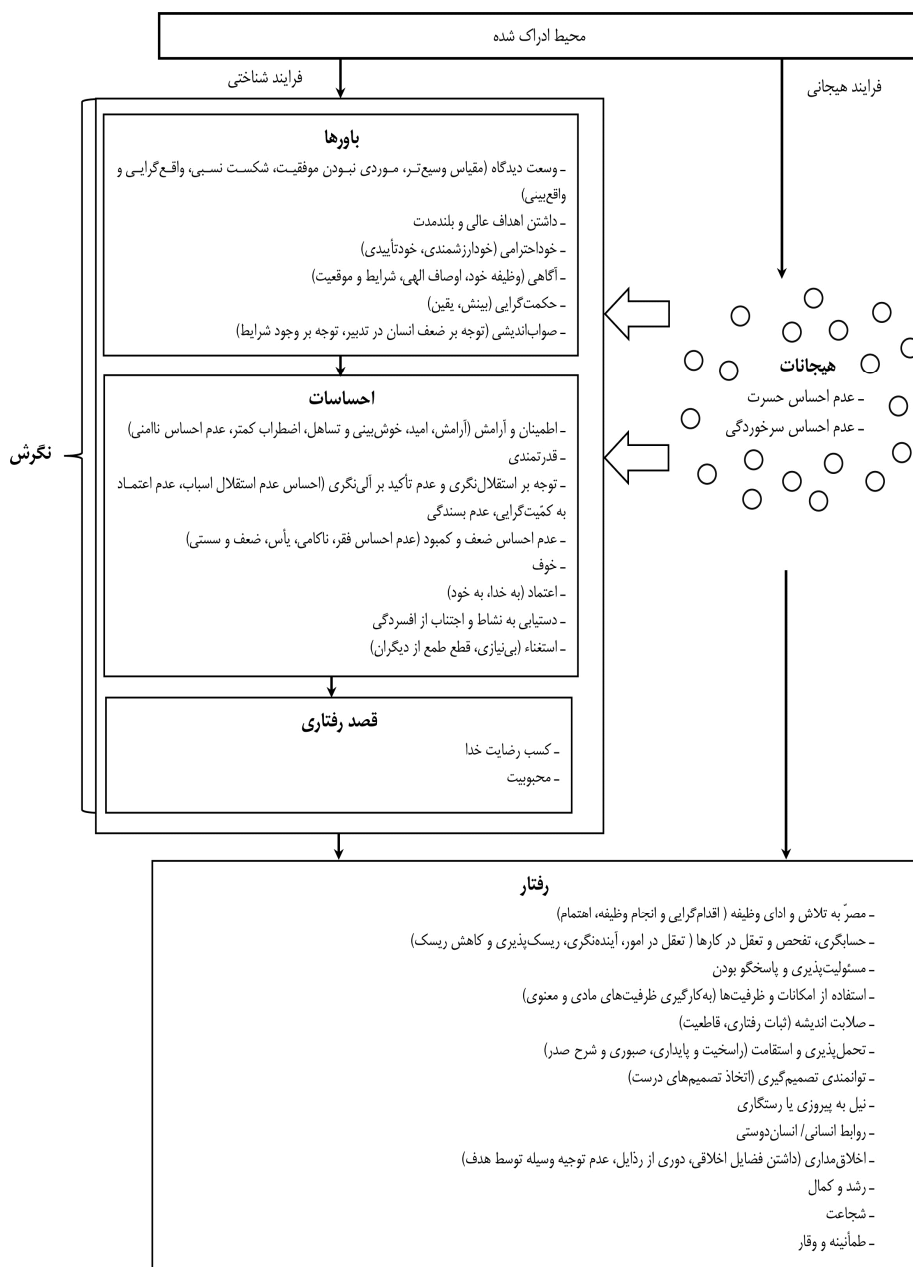
در نهایت ۱۳ شاخص، به عنوان شاخص‌های رفتاری و ۱۹ شاخص، به عنوان شاخص‌های نگرشی در قالب سه بُعد احساسات، باورها و نیت، معرفی شدند که به تفصیل در جدول ۳ ارائه شده‌اند.

جدول ۳: شاخص‌های رفتاری - نگرشی توکل

عامل: توکل		
بعد (مؤلفه) رفتاری		بعد (مؤلفه) نگرشی
توکل	ملاک‌ها	
	زیرملاک‌ها	
	ملاک‌ها	زیرملاک‌ها
	نشانه‌ها	نشانه‌ها
	مصر به تلاش و اقدام‌گرایی و انجام وظیفه	مقیاس وسیع‌تر، موردی نبودن موفقیت، شکست نسبی، واقع‌گرایی و واقع‌بینی
	ادای وظیفه	نسبی، واقع‌گرایی و واقع‌بینی
	حسابگری، تفحص و تعقل در کارها	داشتن اهداف عالی و بلندمدت
	ریسک‌پذیری و کاهش ریسک	خود ارزشمندی، خودتأییدی
	مسئولیت‌پذیری و پاسخگو بودن	وظیفه خود، اوصاف الهی، شرایط و موقعیت
	به کارگیری ظرفیت‌های مادی	حکمت‌گرایی
احساسات	به کارگیری ظرفیت‌های معنوی	صواب‌اندیشی
	استفاده از امکانات و ظرفیت‌ها	اطمینان و آرامش
	صلابت اندیشه	قدرتمندی
	تحمل‌پذیری و استقامت	توجه بر استقلال‌نگری و عدم تأکید بر آلی‌نگری
	توانمندی تصمیم‌گیری	احساس عدم استقلال اسباب، عدم اعتماد به کمیت‌گرایی، عدم بسندگی
	نیل به پیروزی یا رستگاری	عدم احساس ضعف و کمبود
	روابط انسانی/ انسان‌دوستی	عدم احساس فقر، ناکامی، یأس، ضعف و سستی
	داشتن فضایل اخلاقی	خوف
	اخلاق‌مداری	اعتماد
	رشد و کمال	دستیابی به نشاط و اجتناب از افسردگی و رخوت
قصد رفتاری	شجاعت	بی‌نیازی، قطع طمع از دیگران
	طمأنینه و وقار	کسب رضایت خدا
		جلب محبوبیت خدا

۵. بحث و نتیجه‌گیری

در مطالعه حاضر، سؤال پژوهش به تعیین مصداق‌های توکل اختصاص یافته بود. بر این اساس، ۱۳ شاخص مصرّ به تلاّ و ادای وظیفه (اقدام‌گرایی و انجام وظیفه، اهتمام)، حساس‌گری، تفحص و تعقل در کارها (تعقل در امور، آینده‌نگری، ریسک‌پذیری و کاهش ریسک)، مسئولیت‌پذیری و پاسخگو بودن، استفاده از امکانات و ظرفیت‌ها (به‌کارگیری ظرفیت‌های مادی و معنوی)، صلابت اندیشه (ثبات رفتاری، قاطعیت)، تحمل‌پذیری و استقامت (راسخیت و پایداری، صبوری و شرح صدر)، توانمندی تصمیم‌گیری (اتخاذ تصمیم‌های درست)، رسیدن به پیروزی یا رستگاری، روابط انسانی/ انسان‌دوستی، اخلاق‌مداری (فضایل اخلاقی، دوری از رذایل، عدم توجیه وسیله توسط هدف)، رشد و کمال، شجاعت، طمأنینه و وقار استخراج شدند. همان‌گونه که ذکر شد افزون بر شاخص‌های رفتاری، شاخص‌های دیگری نیز استخراج شدند که ماهیت رفتاری نداشتند. با توجه به نظر صاحب‌نظران مدیریت اسلامی ماهیت این شاخص‌ها استحصال شد (جدول شماره ۳) و براساس مدل مک‌شین و گلینو (۲۰۰۹) دسته‌بندی گردید. یافته‌های حاصل از این بخش در نگاره شماره ۱ ارائه شده است. درنهایت به منظور افزایش اطمینان از صحت دسته‌بندی یافته‌ها، نگاره شماره ۲ در اختیار هفت تن از صاحب‌نظران قرار گرفت و با توافق آنان مبنی بر درستی دسته‌بندی یافته‌ها، این نگاره به عنوان نتیجه اصلی پژوهش در قسمت کیفی مورد توجه قرار گرفت.

نگاره ۲: یافته‌های پژوهش بر اساس مدل مک‌شین و گلینو (۲۰۰۹)

گفتنی است بین مصداق‌های رفتاری مستخرج از پژوهش حاضر با مطالعات پیشین انطباق وجود دارد که در این میان می‌توان به اقدام‌گرایی و انجام وظیفه (نیکنام، ۱۳۹۰)، اهتمام (شجاعی، ۱۳۸۳؛ امیرآبادی، ۱۳۸۶)، مسئولیت‌پذیری و پاسخگو بودن (امیرآبادی، ۱۳۸۶)، به‌کارگیری ظرفیت‌های معنوی (فرمد، ۱۳۹۱؛ امیرآبادی، ۱۳۸۶)، قاطعیت (امیرآبادی، ۱۳۸۶؛ ذوالفقار، ۱۳۸۷؛ کاویانی، ۱۳۷۸؛ نیکنام، ۱۳۹۰)، راسخیت و پایداری (کاویانی، ۱۳۷۸؛ نیکنام، ۱۳۹۰)، صبری و شرح صدر (امیرآبادی، ۱۳۸۶؛ ذوالفقار، ۱۳۸۷؛ کاویانی، ۱۳۷۸)، نیل به پیروزی یا رستگاری (نیکنام، ۱۳۹۰)، روابط انسانی و انسان‌دوستی (نیکنام، ۱۳۹۰)، دوری از رذایل (امیرآبادی، ۱۳۸۶)، عدم توجیه وسیله توسط هدف (شجاعی، ۱۳۸۳)، رشد و کمال (نیکنام، ۱۳۹۰)، شجاعت (امیرآبادی، ۱۳۸۶؛ کاویانی، ۱۳۷۸؛ نیکنام، ۱۳۹۰) اشاره کرد.

همچنین بین مصداق‌های نگرشی مستخرج از پژوهش حاضر با مطالعات پیشین نیز انطباق وجود دارد که در این میان می‌توان به عدم هراس (نیکنام، ۱۳۹۰)، آرامش (امیرآبادی، ۱۳۸۶؛ ذوالفقار، ۱۳۸۷؛ نیکنام، ۱۳۹۰)، خو عینی و تساهل (ذوالفقار، ۱۳۸۷)، قدرتمندی (امیرآبادی، ۱۳۸۶؛ نیکنام، ۱۳۹۰)، عدم احساس ضعف و سستی (امیرآبادی، ۱۳۸۶)، اعتماد (ذوالفقار، ۱۳۸۷)، احساس نشاط و اجتناب از افسردگی (کاویانی، ۱۳۷۸)، بی‌نیازی (امیرآبادی، ۱۳۸۶؛ کاویانی، ۱۳۷۸؛ نیکنام، ۱۳۹۰)، قطع طمع از دیگران (نیکنام، ۱۳۹۰؛ شجاعی، ۱۳۸۳)، یقین (ذوالفقار، ۱۳۸۷؛ کاویانی، ۱۳۷۸)، اشاره کرد.

ذکر این نکته نیز درخور تأمل است که در پژوهش‌های یادشده (غباری بناب، ۱۳۷۷ الف و ب؛ کاویانی، ۱۳۷۸؛ غباری بناب، ۱۳۸۲؛ شجاعی، ۱۳۸۳؛ نیکنام، ۱۳۹۰؛ غباری بناب و سعادت یوسفی‌نامینی، ۲۰۱۰؛ غباری بناب و حدادی کوهسار، ۲۰۱۱) مؤلفه‌های توکل با توجه به این موضوع دسته‌بندی شده‌اند، که توکل امری دانسته می‌شود که تنها از فرد توکل‌کننده متأثر است، این در حالی است که چنانچه مطالعه توکل را با رویکردی سیستمی^۱ مورد توجه قرار دهیم، عوامل زمینه‌ای دیگری چون محیط^۲، بازخور^۳ و... افزون بر فرد توکل‌کننده در بررسی توکل، نقش آفرینی خواهند کرد. این مطلبی است که در مطالعه فرمد (۱۳۹۱) مورد توجه قرار گرفته است، که این پژوهش را از دیگر پژوهش‌های یادشده، متمایز می‌سازد. با این حال، با توجه به اینکه این نوشتار بر احصاء مصداق‌های توکل متمرکز بوده است، در این پژوهش، تنها فرد توکل‌کننده مورد توجه قرار گرفته و دیگر شرایط ثابت فرض شده‌اند.

1. systematic approach

2. environment

3. feedback

منابع

- آذر، ع. (۱۳۸۰)، «بسط و توسعه روایة آنتروپسی شانون برای پردازة داده‌ها در تحلیل محتوی»، تهران: علوم انسانی دانشگاه الزهراء(س)، ۱۱(۱)، ص ۱-۱۸.
- ابن فارس، ابوالحسین، احمد بن فارس بن زکریا (۱۳۸۷)، ترتیب مقایس اللغه، قم: مرکز دراسات الحوز و الجامعه (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه).
- اسماعیلی‌زاده، ع. و م. محدثی‌فر (۱۳۹۲)، «توکل و تأثیر آن بر متغیرهای رفتاری تصمیم‌گیری مدیران از منظر قرآن»، مشهد: مجله مشکوه، بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، ص ۱۸.
- اعرابی، س. م. و م. فیاضی (۱۳۸۹)، «استراتژی پژوهش کیفی در حوزه مدیریت»، راهبرد، ۱۹(۱)، ص ۲۴۲-۲۲۵.
- امام خمینی، ر. ا. (۱۳۷۷)، شرح حدیث جنود عقل و جهل، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- امام خمینی، ر. ا. (۱۳۶۸)، چهل حدیث، مرکز نشر فرهنگی رجاء.
- امیرآبادی، پ. (۱۳۸۶)، توکل در قرآن و حدیث و نقش آن در زندگی انسان، پایان‌نامه منتشرنشده کارشناسی ارشد دانشگاه اصول‌الدین.
- ایمان، م. (۱۳۸۸)، مبانی پارادایمی روش‌های کمی و کیفی تحقیق در علوم انسانی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- ایمان، م. ت. و م. ر. نوشادی (۱۳۹۰)، «تحلیل محتوای کیفی»، پژوهش، ۳(۲)، ص ۱۵-۴۴.
- جوهری، ا. (بی‌تا)، الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیه، به تحقیق احمد عبدالغفور عطار، ج ۵، دارالعلم للملایین.
- حسینعلی‌پور، ح. (۱۳۸۶)، توکل از دیدگاه امام خمینی (ره)، قم: عروج.
- داناوسی‌فرد، ح. و ز. مظفری (۱۳۸۷)، «ارتقای روایی و پایایی در پژوهش‌های کیفی مدیریتی: تأملی بر استراتژی‌های ممیزی پژوهشی»، پژوهش‌های مدیریت، ۱(۱)، ص ۱۳۱-۱۶۲.
- ذوالفقار، ه. (۱۳۸۷)، بررسی تأثیر نقش مؤلفه‌های ارزشی توکل بر کاهش استرس در کارمندان شرکت گاز استان قم، قم: پایان‌نامه منتشرنشده کارشناسی ارشد دانشگاه تهران (پردیس قم).
- راغب اصفهانی، ح. ب. م. (۱۳۸۱)، مفردات الفاظ القرآن، تهران: حوراء.

- رضاپور، ی. (۱۳۷۶)، «الگوی تصمیم‌گیری در مدیریت علمی و مدیریت اسلامی»، دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز، ۴۰(۳)، ص ۸۵-۱۰۶.
- روحانی‌نژاد، ح. (۱۳۸۳)، توکل، تهران: کانون اندیشه جوان.
- زارعی‌متین، ح. و م. ک. کاویانی (۱۳۸۲)، «شاخص‌های رفتاری توکل و تأثیر آن بر عوامل بازدارنده رفتاری تصمیم‌گیری مدیران»، فرهنگ مدیریت، ۱(۴)، ص ۱۷-۲۹.
- سلطان‌القرایی، خ. (۱۳۸۱)، «نیایش و توکل، عوامل آرامش روح انسان»، علامه، ۱(۳): ص ۶۳-۷۱.
- شجاعی، م. ح. م. د. ا. (۱۳۸۳)، توکل به خدا: راهی به سوی حرمت خود و سلامت روان، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- شعبانی‌ورکی، ب. و ص. کاظمی (۱۳۸۹)، «پژوهش کیفی؛ رویه یا بویه؟»، راهبرد، (۵۴). طباطبایی، س. م. ح. (۱۳۹۱ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ج ۱۷، ص ۴ و ۹.
- طریحی، ع. ف. ا. (۱۴۱۶ق)، مجمع البحرین؛ قم: مؤسسه البعثه.
- طوسی، م. ب. ح. (بی‌تا)، التبیان فی تفسیر القرآن، مؤسسه تحقیقات و نشر معارف اهل‌البيت (ع).
- عابدی، ا. و ع. ر. شواخی (۱۳۸۹)، «مقایسه رویه‌شناسی پژوهش کمی و کیفی در علوم رفتاری»، راهبرد، ۱۹(۱)، ص ۱۵۳-۱۶۸.
- عبداللهی، ع. (۱۳۸۴)، «روان‌شناسی تصمیم‌گیری: تأثیر پیگیری اطلاعات بی‌فایده و غیر ابزاری بر انتخاب و تصمیم‌گیری»، تازه‌های علوم شناختی، ۱، ص ۳۹-۴۸.
- غباری‌بناب، ب. (۱۳۷۷الف)، «توکل به خدا»، قبسات، ۳(۲)، ص ۱۰۴-۱۱۷.
- غباری‌بناب، ب. (۱۳۷۷ب)، «طرح تهیه مقیاس اندازه‌گیری توکل به خدا»، دانشگاه اسلامی، (۴)، ص ۱۶-۲۰.
- غباری‌بناب، خدایاری، شکوهی یکتا و ن. فقیهی (۱۳۸۲)، رابطه توکل به خدا، با اضطراب و صبر و امیدواری در شرایط ناگوار، تهران: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، دفتر نشر معارف.
- غزالی، م. (۱۳۹۰)، کیمیای سعادت، تهران: میلاد.
- فرمد، م. (۱۳۹۱)، شناسایی جایگاه توکل در تحمل ابهام کارآفرینان مسلمان، تهران: پایان‌نامه منتشر نشده کارشناسی ارشد دانشگاه تهران.

فضل‌اللهی، س.ا. و م. ملکی توانا (۱۳۸۹)، «روشناسی تحلیل با تأکید بر تکنیک‌های خوانایی‌سنجی و تعیین ضریب درگیری متون»، پژوهش، ۲(۱)، ص ۷۱-۹۴.

فقیهی، ا. و م. عزیززاده (۱۳۸۴)، «روایی در تحقیق کیفی»، فرهنگ مدیریت، ۳(۲)، ص ۵-۲۰.

قرشی، س.ع.ا. (۱۳۵۲)، قاموس قرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

قمی، ع. (۱۳۸۳)، منتهی الآمال، تهران: نگاران قلم.

کاویانی، م. ک. (۱۳۷۸)، شناسایی شاخص‌های رفتاری توکل و تأثیر آن بر عوامل بازدارنده رفتاری تصمیم‌گیری مدیران، تهران: دانشگاه تهران، کارشناسی ارشد.

کریم‌زاده میبدی، ع. (۱۳۷۹)، «تصمیم‌گیری از دیدگاه امام خمینی (ره)»، مصباح، ۹(۱)، ص ۲۱-۴۶.

کریمیان، ح. (۱۳۸۸)، «روشناسی برخورد با مشکلات از نظر نهج‌البلاغه»، پیام زن، ۲۱۲.

مجلسی، م. ب. (بی‌تا)، بحارالانوار، ج ۱۷، ۶۸، ۷۷، الجامعة لدرر اخبار الائمة الطهار، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

محمدی ری‌شهری، م. (۱۳۷۷)، میزان الحکمه، قم: دارالحدیث.

مشکینی اردبیلی، ع.ا. (۱۳۸۳)، درس‌هایی از اخلاق، قم: الهادی.

نیکنام، ف. (۱۳۹۰)، «ساخت ابزار و سنجش میزان توکل در مدیران ستادی آموزه و پرورش شهر مشهد و تأثیر عوامل خصیصه‌ای بر آن»، علوم تربیتی، مشهد: پایان‌نامه منتشرنشده کارشناسی ارشد دانشگاه فردوسی.

هادوی‌نیا، ع. (۱۳۷۹)، بررسی و تعیین جایگاه توکل در فرایند تصمیم‌گیری مدیران از دیدگاه قرآن و نهج‌البلاغه و در عرصه عمل، مشهد: پایان‌نامه منتشرنشده کارشناسی ارشد دانشگاه فردوسی.

هولستی، ا.ا. (۱۳۷۳)، تحلیل محتوا در علوم اجتماعی و انسانی، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.

Adler, M. & E. Ziglio (1996), *Gazing Into the Oracle: The Delphi Method and Its Application to Social Policy and Public Health* Jessica Kingsley Publishers, London: England.

Bruns, K., J. Scholderer et al. (2004), "Closing the Gap between Values and Behavior-A Means-End Theory of Lifestyle", *Journal of Business Research*, 57(6): 665-670.

- Coles, R. & E. Norman (2005), "An Exploration of the Role Values Plays in Design Decision-Making", *International Journal of Technology and Design Education*, 15 (2): 155-171.
- Ghobary Bonab, B. & A. A. Haddadi Koohsar (2011), "Reliance on God as a Core Construct of Islamic Psychology", *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 30: 216-220.
- Ghobary Bonab, B. & A. Sadat Yousefi Namini (2010), "The Relationship between Attachment to God and Reliance on God", *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 5: 1098-1104.
- Graneheim, U. H. & B. Lundman (2004), "Qualitative Content Analysis in Nursing Research: Concepts, Procedures and Measures to Achieve Trustworthiness", *Nurse Education Today*, 24(2): 105-112.
- Jayawardhena, C. (2004), "Personal Values' Influence on E-Shopping Attitude and Behaviour", *Internet Research*, 14(2): 127-138.
- McShane, S. & M. Von Glinow (2009), *Organizational Behavior*, McGraw-Hill Higher Education.
- Neuman, L. W. (2007), *Basic of Sosial Research: Qualitive and Quentitive Approaches*, Design and Production.
- Nordlund, A. M. & J. Garvill (2002), "Value Structures Behind Proenvironmental Behavior", *Environment and Behavior*, 34(6): 740-756.
- Stewart, J. K. (2009), *An Investigation of an Intrapreneurial Orientation Among Employees in Service Organizations*, Ohio State University.
- Walkington, T. A. (1999), *The Role of Organizational Values in the Pre-Combination Decision-Making Phase of a Merger between an Academic Health Center and a Community Health Care System: A Case Study*, Hamline University.